

ՌԻՍԻՆ ԳԻՐԻՆ ԳԻՐ

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

✠ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ✠

ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ

— > < —

Գ. Աղամեան. — Տ. Երկաթ. — Մ. Փորթուզալ.
— Մերենց. — Վարժարանները. — Ներկան.

ԲՏՈՒՆՋՆԵՐՈՒ պատճառ տուաւ մեր մի յօդուածի վերնագիրն « Հայ հռոմէական գրականութիւն » ր: Տրտնոյողք ինչ որ մեզ կասկածել տուին՝ յօդուածի մը աւելի վերնագիրն՝ քան թէ հոգւոյն կարեւորութիւն կու տան. յարգելով աւստնց կարծիքը, նոյն յօդուածի երկրորդ մասը կը կոչեմ Գերեզման:

*

Մեռելութեան մատնուած գրականութիւնը կը ստիպուիմ մեռելոցի մէջ փնտռել: Մայիսի սի ամենէն գեղեցիկ առաւօտներէն մին կը

յիշեմ. կը յիշեմ այն օրը, երբ Շիշլիի մէջ ուր Պէշիկթաշլիան կը ննջէ, բարձրապատիւ և ազնիւ առաջնորդս ինձ ցոյց կու տար մի փոքր խաչարձան: Անտարքեր ակնարկ մը նետեցի անոր վրայ. կ'արժէր հետաքրքրուիլ անով. բայց գերեզմանական դիրքս՝ շուտով յուզուեցաւ, երբ առաջնորդս յայտնեց թէ այն Աղամեանին շիրմն է: Շէքսբիքի հանճարին ամենէն մեծ ներկայացուցիչներէն մին, թեթիւ քար մը իր ոսկրներուն վրայ առած էր: Բաղցկեղը յափշտակած էր մեր հասարակութենէն տիպար և անզուգական գերաստը: Արքայն Լիւի, Համլէթի, Օթէլլոյի, Կորբատոյի, Կինի ստուերներու կենդանութիւն տուողն, Շիշլիի գերեզմանին ամենէն խորհրդաւոր ոգին հոն բանտուած էր: Երեք մուսաներ Պէշիկթաշլիան, Հէքիմեան և Աղամեան ինչպէս ամէն բանգէտ հայուն մտքին մէջ՝ անոնց անբաժան են, նոյնպէս անոնց ոսկրներն՝ իրարմէ անբաժան են գերեզմանին մէջ: Մտքի ամենէն նշանաւոր և ամենէն գեղեցիկ տաղանդները և նոյն գերեզմանին ամենէն թանկագին ոսկրներն աննշան անկեան մէջ թաղուեր են. եթէ ժամկոչին կամ մեռելապահին և կամ գերեզմանի յանձնաժողովին ուշադրութեան արժանացած չեն այն ոսկրները, սակայն անոնց պանթէոնը

Պ. Հ. ԱՐԱՐԵԱՆ

ազգիս սրտին կեդրոնին մէջ կանգուն է, և անոնք նշանաւոր համակրութիւն մը կը վայելին :

Տ. Երկաթի (1870-1899) ոսկրները հոն չէին. Պէշիկթաշլեան խումբէն ուզողներէն ժանը, գերեզմանով բաժնուած էր: Ազգիս և օտարին սրտին միայ իշխող գրիչը, իշխանաց (փրինքիփօ) կղզւոյն մէջ կը հանգչէր: Այդ գեղեցիկ Ուէին իր ազգաւառ գործունէութեամբ Պէշիկթաշլեանի պանթէոնին մէջ բարձր տեղ մը գրաւած է: Ասոր մեծ աշունը Ռուսահայ գրագէտներու զանկին մէջ չի կրցաւ մեղմ կամ ուժգին արձագանք մը որոտալ: Կղզիացեալները չի կարողացան ըմբռնել ամբակոծ գրականին և գործիչին բարձր արժանիքն : . . .

Մարդկութեան սխերիմ թշնամիներն՝ աղքատութիւնը և հիւանդութիւնը ընկճեցին և րիտաւարը Երկաթը, որ բառին անբոժ նշանակութեամբ մեծ գործիչ մ'եղաւ, Երկաթը իր յօգւածներով և բանախօսութիւններով

Ամերիկայի, Գաղղիայի, Անգղիայի ամենէն հռչակաւոր զիւանազէտ հանճարներու ուշադրութիւնը և համակրութիւնը գրաւեց: Երկաթը իր խորաթափանց քաղաքագիտութեամբ Եւրոպայի գետնային վիշապները դէպ ի հինաւորաց Լեւոններու ջրերն մղեց: Երկաթը իր թանկագին կենաց ամբողջ ուժը թափեց ազգիս համար. պէտք էր որ այսպիսի դէմք մը միայն Revue des Revues ընթերցողաց ծանօթ չըլլար, այլ ամբողջ հայութեան, վասն զի նա թէև Հայ հոռի մէական հասարակութեան կը պատկանէր, սակայն նա համարին հայութիւնը անթերի սիրած է և հայրենիքին համար ամենէն արդիւնաւոր գրական նահատակն եղած է: Երկաթը ծանօթացրեցու պարտքը արտասահմանի լուրջ հանդէսներուն յանձնելով, մենք զարձեալ կ'ամփոփուինք Շիշլիի գերեզմանին մէջ, բերթողներու հանգստարանին անկիւնը. բայց

Արեւուն կիզիչ ճառագայթները կը ստիպեն զմեզ հեռանալու այն գեղեցկապաշտ ստուեր.

ԱՐԱՐԵԱՆ ԿՈՐԵԱՌՈՅ ՏԱՐԱՅՈՎ

ներու ինկիլի ածիններէն. կը մտնէր մեռելակոծ նոծինքու խմբին մէջ. Յաղթանդամ թիտրակ կոթող մը, պատկառելի ուրուականին մը գաղափարով մեզ կը ներկայանայ. առանց առաջնորդիս մեկնութեան, կոթողին արձանագրութիւնը ինձ կը ճառջցնէ փորթուզալ փաշային հանգստարանը. Հարբստութիւնը դարձեալ հոն յաղթանակած էր. գրական և բանասիրական փաշան, իրաւամբ արժանացած է այն պատկառելի կոթողին: Բայց այդ փաշան ազգին յիշատակարանին մէջ գրական արժանաւայելի կոթող մը կանգնած էր: Գերեզմանի արձանագրութիւնը Հիւկոյեան էր. « փորթուզալ փաշա 1842-1897 »: Անուններ կան որ ամբողջ կենսագրութիւն կ'արժեն, և այդ նշանակութեամբ քանդակուած էր այդ արձանագրութիւնը: փորթուզալ մեր ազգին ամենէն նշանաւոր բայց անծանօթ բանասէրներէն էր. իր մահարձանը ուշագրութիւնս տրէն դարձուց զեւթային գրասենեակը, ուր նախընթաց օրը երկուր ատեն քննած էի փաշային գրական երկերն: Հոն գաղափար կազմեցի փաշային վրայ, ու հոն փաշան ինձ համար վերին աստիճանի գնահատելի և բազին թանկագին իմաստովը՝ իրական և ոչ շինծու բանասէր մը երեւցաւ: իր գրութիւնները երախաւոր են քննող, խորհող, ուղղադատ, խորթմափանց, սովոր, յարատեւակ ու գործուն մտքի: Այսքան ձիւքերու մէջ, իրմէ պակաս կ'երևար մի բան. գրական յանգնութիւն. և այդ պատճառաւ իր գործերն մեկնութեան զատապարտուած են: Քսան տարուան աշխատասիրութիւնն ուղած է քառասուն տարի յետոյ հրապարակ հանել: Փաշան ի վաղուց մեր տրամադրութեան տակ թողուցած է իր այդ երկերուն հրատարակութիւնը, և անոնցմէ մին լոյս տեսնելով, գրականապէս մոռցուած բանասէր փաշան, պիտի ծանօթանայ մեր հասարակութեան, և այն ատեն իր մահարձանը ճիշդի գերեզմանին այցելունքուն յատուկ ուշագրութեան պիտի արժանանայ: Փաշային շիրմը տեսնելէն յետոյ գերեզմանը այլ եւս ուրիշ նորութիւն մը ինձ համար չունէր. գրագէտներ կը փնտռէի, գրագէտներ՝ Պէշիկթաշեանի պարակից և փա-

ռակից, և գտածներէս զատ կարելի էր այն շրջապատին մէջ ուրիշներ ալ գտնել . . .

Գտայ ուրիշ մը ոչ հոն, այլ յիշողութեանս մէջ. գտայ

Գերեզմանով հետի՝ բայց գաղափարով և գործով Պէշիկթաշեանին շատ մօտ Մերենցը: Այս տարեց գործիչին մէջ շատ բաներ շեշտած էին՝ բայց Հայրենասիրութիւնը իր անբծութիւնը միշտ պահած:

Յիշեցի Սասունի քաջազանց զեւզանքը, որ իր « Երկունք » ու « Սամուէլ » ի հեղինակին փառակիցն եղած էր:

Աղբիւրակնի ազգային կղզին՝ անոր մէջ զրաւ ազգին հուրը և պառնասի ոգին և անով նա ձուլեց վասպուրականի շանթաձիգ Յովնանը:

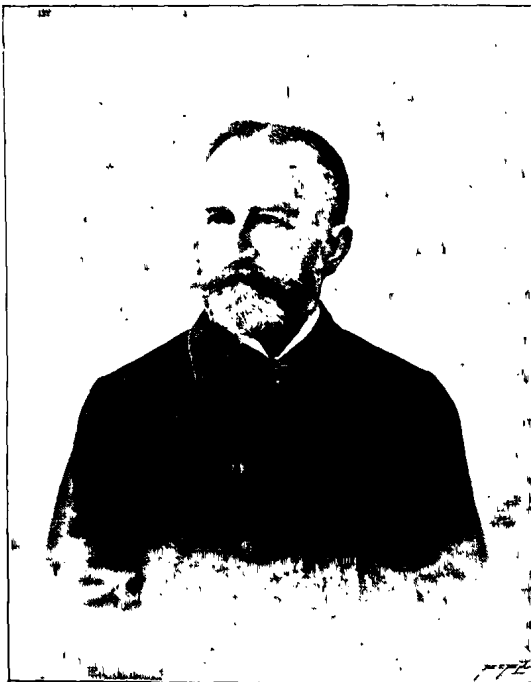

ԱՆՍԵԱՆ ԿՐԻ ՏԱՐԱՔՈՂ

ընկերութիւն մը: Երեւնց կ'երթայ կիլիկիա, կը պատրաստուի՝ հոն ազգային երկրագործական վարժարան մը բանալ, բայց իր հեղեղեցական պետին կուսակցութիւնը, կը փշրէ գեղեցիկ գաղափարներու ծրագիրը. կը ջլատուի անոր կրթական բազուկը. բայց իր գրիչը՝ վըժէինդրութեան փարթամ զայրու թով կուտակուած՝ կը շանթահարէ իրեն հակառակորդ յոխորտացող կուսակցութիւնը: Աքսորի և աղքատութեան փշերով խոցուած է անոր կեանքը. և արդէն մեր ուր գործիչին համար ջախջախուած չէ բաղդին անիւը: Հայրենիքի կրթութեան նահատակներէն մին ալ Երեւնցն է և անոր յաղթանակի զափնին ազդին համակրութիւնն է:

Հայ հռովմէական գրականութեան փառքերը կը փափաքէի գտնել նաեւ գերեզմանէն դուրս. բայց կենդանի գրագէտներու կենսագրականներ կարող է պատճառել թոյլ բարոյականէ ժայթքող փոթորիկ մը, պէտք է յարգել լուծիւնը, մինչեւ որ սպառնացող նախանձը փոխուի համեստ ու ազատամիտ քաղաքակրթութեան:

գրականութեան և վարժարաններու: Բայց ներքին շահախնդիր գիւտագիտութիւնը և վատթար օտարամոլութիւնը, տապալեց անոնց գաղափարները և ասպարէզ տուաւ օտար գաստիարակներու: Անհեթեթ սխալ մ'էր այդ ընթացքը, որ նախնիներ կը սպառնար, և որուն արդիւնքն է ներկայ գրական և կրթական գաստապարտելի ամլութիւնը:

*
Պէշիկթաշլեան և Իրեն Հետ վերոյիշեալ փառակից բանաստեղծներն, ամէնն իրենց գերին մէջ յաղթող հանդիսացան. անոնց ճառագայթներու ամփոփումէն վերջ հայ հռովմէական աշխարհիկ գրականութիւնը գերեզմանական կերպարանք մ'առաւ:

Մենք ցոյց տուինք թէ յիշեալներէն մի քանին Բնշ խանդով կարեւորութիւն տուին

Մ. ՓՈՐՔՈՒԳԱՆ ՓԱՇԱ

Միխիթարայ աշխարհական սաները ժողովրդեան գործին ուղեցին առաքեալներն ըլլալ. կոխ, հալածանք, երկպառակութիւնք կաշկանդեցին զանոնք. բայց գրիչը անկաշկանդ էր, որ շարժեցաւ ու շարժեց ընդհանրապէս անտարբերութիւնը, հնչեցուց համեմատութեան փողը, հրդեհեց առկաթեալ

Հայրենի ոգին։ Այդ սիրուն սաներուն, սիրելիների յաջորդեցին, բայց ժամանակը կը սպառնայ, կաշկանդուժը կը ջախջախէ գրիչը, և գերեզմանական անստորբերութիւնը կը տիրայ սուր։

Օտարազգի դաստիարակներ Հայքնամով գաղափարներով արշաւեցին Հայ Հոռովմէական Հասարակութեան վրայ, և նոյն ատեն անոր ազգային ոգին և գրականութիւնը Հասարակութեան փոքր Ասիոյ, Պոնտոսի և վասպուրականի այլ և այլ կողմեր կը բացուին գաղղիական վարժարաններ, տարակոյս չի կայ, որ օտար դաստիարակները պիտի ներգործէին Հայ մանկուոյն վրայ ոչ Հայկական ոգւով։ Անոնք մեղմօքն Հայ մանկուոյն կը փչնային

օտարամտութիւնը, կրօնական ուսումը կը սկսին գաղղիներն աւանդել. եկեղեցիներու մէջ Հայ սաղմոսներու և մեղեդիներու կը փոխանակեն գաղղիներէն երգեր և աղօթքներ. շարժումն մէջ միանալով տեղի կ'ուսնայ Հայքնունը, զուի ուսուցումը, իսկ միւս ամէն գիտութիւն և պատմութիւն կը կատարուի գաղղիներուով։ Եւ այս կերպով բնաբարուած էր Հայ մանկուոյն ազգային ոգին և լեզուն։

Հայ-Հոռովմէական Նոր սերունդը կը սկսի օտար ոգւով մեծնալ։ Այս ապանդորդ լիւնը կը շատ երկար չի աւելեր. ժողովուրդը կ'ըմբռնէ նախնիներ. այն ժողովուրդը որ միաբան էր կրօնական պահերուն հետ՝ փոխան ազգային դաստիարակաց, սիրով հիւրասիրած էր Կաղղիոյ կրթական առաքեալները։ Վէրքը խորթափանց էր և անբուժելի, պատրանքը լքուցել, նորասիրութիւնը և օտարամտութիւնը ահաբեկել։

Այսպէս օտար Հակայբայ յառաջ կ'ըն-

ՄԵՐՆԵՑ

Թանայ. գարմանը անհրաժեշտ էր։ Միաբանութեան կրթական ծառայութեան առկա ընդ կը արուի, թէեւ ուշ։ Ս. Ղազար, ի սէր ազգային կրթութեան, կը զոհէ գրիչ և նոթական ուժ, ու դէպ ի Հայքնիք կը տալով զատկաւարակ առաքեալներ, Կ. Պոլսէն մինչեւ Նիկոմիդիա, Տրապիզոնէն Մուշ, Սալմաստէն Ղրիմ՝ կը տարածուին Միւթիւթարեան վարժարաններ։ Բայց այդ համեմատ վարժարանները դարաւոր մեծութեան՝ դիւրաւ կարող չէին յարութիւն տալ. այդ ուսման պէտք էր աշակցութիւն, պէտք էր մամուլ, պէտք էր լրագրութիւն. պէտք էր միաբան գործունէութիւն։ Եւ այդ ամէնը կը պակսի որով Հասարակութեան կրթական յառաջդիմութիւնը և սթափումը շատ պակասաւոր կ'ըլլայ։ Հասարակութեան հանգուցեալ հոգեւոր պետը մի քիչ կարեւորութիւն կու տայ իր հօտին յատուկ լրագրութեան և կրթականին, բայց իրեն հետ կը շիջանի նաեւ այն լրագրական պլպլացող լոյսը։ Եւ դարձեալ գրական մեծութիւնը կը տրեւ։

Եւ խաւարը կ'իշխէ...

*

Վարժարաններուն հետ լրագրութիւնը մեծ գործ կ'ընայ կատարել. այդ երկուքը կարող են Հասարակութիւնը իր պահանջուած պատւոյն մէջ պահել ու Հաստատել. առանց այդ երկու ուսման, Հասարակութիւնը մարդկութեան պատարակելի փոած ու չորացած ճիւղն կը դառնայ։ Չի մշակել մանկուոյն բնիկ լեզուն, չաւանդել բնիկ գրականութիւնը, ազգային եղանակագործութիւն մըն է։ Աւետիքեան դարու հնացած արեւմտադարձաբերն, պէտք չէ պատրուակ բռնել, ատելութիւն մղելով դէպ ի Հայ լեզուն և գրականութիւնը՝ որ հաստատապէս համարուին Հայութեան հարազատ ժառանգութիւններն են և ոչ սեփականութիւն այս կամ այն դատանալի։ Հայ Հոռովմէական Հասարակութիւնը պէտք է գործէ։ Անհրաժեշտ է հարազատ լեզուին և գրականութեան վրէժնապիւր ըլլալ և կարեւորութիւն տալ, իւր այս կարելի է,

ուծ տալով ազգային վարժարաններու և հաս-
տատելով յատուկ թերթեր:

Էլ քանի որ համարին ազգիս մէջ իւրա-
քանիւր տարբեր դասանանքի հասարակու-
թիւնք ունին իրենց յատուկ մամուլը, օրի-
նաւոր չէ որ նաեւ Հայ հռովմէական հա-
սարակութիւնն ունենայ իր ժողովրդական
հայախօս լրագիրը, որ խորշումները ջնջէ,
օտարամոլութիւնը սանձահարէ, ցնցէ դա-
րաւոր թմրութիւնը, առաջնորդէ դէպ ի լոյս,
մտարկէ դէպ ի գործ:

Օրինաւոր է, բայց կարելի՞ է, յուսալի՞ է:

Հայ-հռովմէական հասարակութիւնն, ա-
րիւթիւն պիտի ունենայ ըսելու որ Ես ալ
գրպան եմ . . .

Anch'io sono pittore!

Հ. Ս. ԵՐԵՄ.

ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԵՒ ԱՐԵՒԵԼՔ

ԼՈՒՍԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

(շար՝ տես էջ 199)

ԺԶ.

Ժողով Նիկիոյ. — Արիստակէս եւ այլ Հայ
Եպիսկոպոսք. — Յակովբ Մօքնայ:

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ էութեան կամ կենաց ըն-
թացից մէջ՝ ամենանշանաւոր է այս կէտս,
(Նիկիոյ ժողովն) նա և քաղաքական սեռու-
թեամբ: Հազիւ տարի մ'անցեր էր անոր վեր-
ջին հալածի (Նիկիոյի) բռնամահ կորուսե-
լէն, երբ իր և նմանեացն ամենէն ատելի կամ
հակառակ անձինքն, Եպիսկոպոսք, քրիստո-
նէսք եղած աշխարհաց ամեն կողմերէ՝ հրա-
ւիրանօք կամ հրամանաւ՝ այն աշխարհաց
միապետ ինքնակալին, Կոստանդինոսի, հա-

ւաքուին ի Փոքր Ասիոյ հիւսիսային արեւ-
մրտեան գաւառի մի (Յիւթանիոյ) Նիկիա քա-
ղաք, իբրեւ ամեն կողմերէ ժողովուրդու յար-
մար գիրք մի ունեցող տեղ: Եթէ կարելի ըլլար
այդ յիշեալ հայածին և իրեն յառաջագէմ
գործակցաց, Մաքսիմեանց, Գալերիոսեանց,
Դիոկղեսեանց, կորած կոփած կնտացո՞ծ
զուխնին՝ իրենց յոխորտարար կոխած և գի-
րենք անարգաբար կոխող հողէն՝ վայրկեան մի
վեր կանգնել, ի՞նչ ափսոսութիւն պիտի պատեր
իրենց աչաց այլ մտաց այլ: Այդպէս ի-
րենց սպառնալեօք Հոռո սուր մահ փոխելէն
ի քրիստոնեայ չոք կողմանց աշխարհի՝
քանի մի տարի վերջ, այդ հալածելոց, տան-
ջելոց, նահատակաց զլխաւորքն, Եպիսկո-
պոսքն, զրեթէ նախախնամօրէն հաւաքուած
մօտ այն քաղքին (Նիկիոյի), ուր իրենք՝
Ինքնակալքն և Կեսարք, զուխ գլխի տուած՝
փափայլին, քրիստոնէութիւնը ջնջելու հնարք
հնարել. Հիմայ, զոքա իբրեւ թէ կոխեն կա-
քաւեն իրենց զլխոյ վրայ՝ Քրիստոսի յաղ-
թութեան նշանաւ, ապա համարակ, և
նոյն Քրիստոսի անարգուած մահաւորի մի
անմահուեակ նշանը՝ խաչը՝ կանգնեն ի գա-
գաթան իրենց կործանուած կամ կիսական-
գուռ կոտորանց:

Եթէ դաքա՝ քրիստոսահալածքն՝ չեն կըր-
նար գլուխին վերցնել և ափշիլ, անհնար
է և մեզ այսպիսի յիշատակաւ և տեսքով՝
չգործմանալ չիկանալ Հեզահոգի Յիսուսի հա-
ւատոց՝ համբերատար, աննկուն և հրաշա-
փառ յաղթութեան, և իր այնքան միխնաւոր
նահատակաց փառափայլութեան վրայ: Եւ
չկարենալով այս կիտիս՝ գոնէ այս փոքր չա-
փով զսպիւ մեր գգացումը և զրիչը, դատ-
նանք՝ այդ յիշեալ մեծաշնորհէս ժողովին մէջ՝
մեր ունեցած մասին կամ վիճակեալ աթո-
ռին, մեր պատմըաց քանի մի խոսքը յի-
շելով. ոչ զի լիազոյն և լաւագոյն գրուած
են, այլ զի մերայինք են և սիրելիք:

Իրաց Ժամանակակից մեր ստէպ յիշեալ
պատմիչն, Ագաթանգեղ՝ համառօտիւ յիշէ
(Ճիէ). « Հրաման եւ մեծ կայսրն՝ օգոս-
տականն Կոստանդինոս՝ ժողովն ամեւ-
« նայն եպիսկոպոսաց ի քաղաքն Նիկիաց-
« ւոց: Ե Յայնմամ մեծ արքայն Տրդայն և
« Ս. կաթողիկոսն Գրիգորիոս՝ Հանգերձեցին